

OFICIOS TRADICIONAIS NO CORGO

TOÑO DO CARRIZO, O ÚLTIMO FERREIRO

Lois Ladra
Proxecto CORGORAL

RESUMO

O Proxecto CORGORAL ten como un dos seus principais obxectivos o de recompilar o Patrimonio Cultural Inmaterial (PCI) no ámbito territorial municipal corgués. A convención para a salvagarda internacional do PCI emitida pola UNESCO considera o conxunto de prácticas, coñecementos e saberes tradicionais como unha das máximas expresións identitarias das comunidades humanas. O de ferreiro é un oficio artesanal que merece especial atención nos estudos sobre o patrimonio inmaterial. No Corgo contamos con unha forxa en activo que constitúe unha singularidade etnolóxica e cultural, digna de análise, recoñecemento e protección legal.

PALABRAS CLAVE

O Corgo, Patrimonio Cultural Inmaterial, Patrimonio Etnolóxico, oficios tradicionais, ferreiro, ferro, forxa.

1.- O Proxecto CORGORAL e o rexistro dos oficios tradicionais.

O concello do Corgo, a través do Proxecto CORGORAL, está a recoller diversos aspectos do seu patrimonio etnolóxico e, mais especificamente, do seu patrimonio cultural inmaterial (PCI), así como da súa literatura popular de tradición oral (LPTO). Partindo dunha moi ambiciosa proposta previa (Outeiro, 2011), posteriormente redimensionada en recursos, viu as súas bases teórico-metodolóxicas seren asentadas (Ladra, 2021a), malia o feito de que as circunstancias derivadas da situación de emerxencia sanitaria condicionaron a súa execución práctica nos termos inicialmente previstos (Ladra, 2021b).

Sexa como for, o certo é que, para alén de numerosas recollas en varios formatos audiovisuais que deberán ser editadas e

transcritas posteriormente, tamén se encetou a publicación de traballos de carácter divulgativo, entre os que se inclúen a reedición dun estudo pormenorizado da microtoponimia corguesa (Ares, 2007), unha achega á análise da presenza da LPTO na prensa escolar local (Ladra, 2021c), o adiviñanceiro tradicional do Corgo (Ladra, 2022a), a fraseoloxía paremiolóxica municipal (Ladra, 2022b) e a revisión actualizada da importancia dos nomes de lugar e das formas locais de nomear a terra (Ladra, 2022c). Por outra banda, entre as recollas etnolóxicas do Proxecto CORGORAL relacionadas cos oficios tradicionais efectuadas até agora, tamén contamos con testemuños relacionados coa transformación das materias primas e coa elaboración do mobiliario doméstico.

2.- A figura do ferreiro e o lugar da forxa nos estudos etnolóxicos.

Un dos mais famosos antropólogos do século pasado afirmou que a figura do ferreiro nas sociedades tradicionais preindustriais estaba asociada aos coñecementos esotéricos dos magos e dos sabios, que dominan os segredos necesarios para conseguir a transformación de materias primas amorfas en obxectos útiles e fermosos (Eliade, 2001: 10-11). Asemade, os traballadores dos metais adoitan constituír universalmente grupos á parte, moitas veces segregados e illados do resto da comunidade (Eliade, 2001: 82). Isto, na cultura tradicional galega non é ben así e debe ser matizado, pois, se ben é certo que por unha sinxela cuestión de seguranza perante eventuais lumes, a forxa acostuma situarse afastada das vivendas, o certo é que, xunto co muíño, o forno, a fonte e o lavadoiro, constitúe un lugar de encontro, faladoiro e agregación comunitaria, tal e como nolo indica a seguinte cantiga popular:

“Quen queira saber as cousas
vaia á forxa do ferreiro,
dea a volta polo forno,
veña polo fiadeiro”

Xaquín Lorenzo, un dos pais dos estudos culturais na Galiza, sinalaba hai máis de cincuenta anos que “o labor máis corrente nos ferreiros de hoxe é o arranxo de moitas cousas que denantes facían eles, mais que nos nosos tempos a xente merca nas tendas” (Lorenzo, 1962/1983: 535/102). Como máis adiante veremos, isto non se aplica no caso do noso protagonista, quen dedica a maior parte do seu tempo á elaboración de ferramentas e utensilios de corte.

O xa referido Xocas, tamén afirmaba dos ferreiros que “quedan xa poucos, mais aínda se pode atopar algún, mellor dito, o pobo enteiro, adicado a facer exclusivamente fouces” (Lorenzo, 1962: 536). Se cadra estíbese a referir daquela á aldea de Ferreiravella, en Riotorto, ou talvez a algunha das parroquias corguesas, como poden ser as de Arxemil, Laxosa ou Queizán, de gran tradición en termos de ferreiros (Brea, 1994) e con numerosas probas documentais dunha senlleira capacidade exportadora (Páramo e Rodríguez, 2010).

Aspecto exterior da forxa de Antonio López

Rótulo identificador

A forxa e o ferreiro contan con bastantes traballos de investigación, que encetaron dalgún xeito a súa descrición etnográfica. Entre eles e no ámbito ibérico poderíamos referir a título de exemplo a monografía de Morcillo (1982) para a comunidade de Madrid ou os capítulos específicos sobre o traballo artesanal do ferro de Villar (1996: 65-73), Torres (2000: 43-44), Pérez (2006: 101-104) e Temiño (2012: 43-48), referidos a diversas zonas peninsulares. Tamén habería que tomar en consideración as noticias relativas a metalúxicos itinerantes, moitos deles de filiación étnica cigana (Morcillo, 1982: 12-13). Para o caso das diversas zonas de fala galega, contamos con numerosos estudos publicados, que van desde os clásicos traballos do Xocas sobre o mazo, a trompa e a moa (Lorenzo 1956) ou o oficio de ferreiro (Lorenzo, 1962), ata os máis recentes, case todos eles publicados nas dúas décadas bisagra deste último cambio de milenio (Salgado, 1994; Rivas, 1995; Vázquez Pintor, 1999: 77-97; Fidalgo, 2001; Abaira, 2003; Quintana, 2005; Rivas, 2009).

Da maior parte das obras citadas podemos extraer datos moi interesantes, aínda que nalgúns casos cómpre matizar certas opinións e opcións clasificatorias coas que nos vemos obrigados a disentir, como é o caso de algunha proposta que considera “sedentario” o oficio do ferreiro, por oposición aos itinerantes ferradores e paragüeiros (Fidalgo, 2007: 15). Calquera que teña visto mallar no ferro concordará que resultan pouco acaídos e nada axeitados os adxectivos “sedentario” ou “estático” aplicados a esta actividade.

Sexa como for, o certo é que, a día de hoxe, coido que son tres os aspectos mellor coñecidos

Toño do Carrizo na forxa, accionando co pé o martelo pilón.

do traballo artesanal do ferro na nosa terra: as instalacións proto-industriais de transformación do mineral en metal (González Pérez, 1994), o vocabulario asociado a esta profesión (Rivas, 1995; Abreira, 2012) e os procesos técnicos de transformación do metal en diversos tipos de útiles e ferramentas (Abreira, 2003; Quintana, 2005). Como máis adiante veremos, a figura do ferreiro ten grande interese na literatura popular de tradición oral, pois son numerosos os contos, as lendas, as cantigas, os refráns e as expresións fraseolóxicas que fan mención destes artesáns.

3.- O traballo artesanal do ferro nas Terras de Chamoso.

Diversas fontes orais locais indican que no termo municipal do Corgo chegaron a traballar simultaneamente no século pasado até corenta e cinco ferreiros. Esta referencia precisaría dun estudo histórico e documental que permitise identificar e cuantificar o número de artesáns metalúrxicos, a localización dos seus obradoiros e a importancia socioeconómica que chegaron a acadar. Por falla de tempo e de espazo non encetaremos aquí ningún destes bolos, pero si deixamos aberta a proposta para que se anime algún investigador.

Calquera observador atento que percorra de vagar estas terras poderá comprobar que moitos son os restos de moas e mazos hidráulicos espallados polos ríos do Corgo, tamén necesitados dunha urxente catalogación se non queremos perder estes valiosos conxuntos de arqueoloxía industrial.

Os ferreiros do Corgo acudían a diversos mazos hidráulicos, aínda que os de máis sona eran o de Ribeira, en Santa Comba (Lugo) e o da familia Reixa en Arxemil, este último construído no ano 1886 (Brea, 1994: 26). O primeiro foi adquirido pola deputación lucense para proceder á súa recuperación e posta en valor como local de hostalaría con interese etnolóxico, mentres que o segundo presenta actualmente un estado completamente ruinoso.

Por outra banda, algunhas firmas comerciais establecidas no Corgo acadaron grande sona na elaboración e na exportación de ferramentas de corte. Ata 50.000 / 60.000 fouceiros da marca rexistrada “Jota tres estrelas”, de Laxosa, chegaron a saír para fóra nun só ano (Páramo e Rodríguez, 2010: 26).

Sobre as diferentes fases de tratamento do ferro na forxa –desde a chegada dos vergallóns ata a obtención final das ferramentas– nada novo temos que dicir, pois os procesos de *calzado*, *estirado*, *espalmado*, *cravuñado*, *temperado*, *enmangado* e *afiado* xa foron explicados no traballo que vimos de citar.

4.- Toño do Carrizo: o último ferreiro do Corgo?

Antonio López Torre (San Cosme de Manán, 1959) é actualmente o único ferreiro en activo no concello corgués. A rexa estirpe dos fillos de Vulcano aínda se mantén con folgos en diversas

Vergallón de ferro con aceiro antes de ser calzado

localidades lucenses. Nunha publicación recente, Toño de Manán –máis coñecido localmente como Toño do Carrizo– figura canda outros ferreiros como un dos últimos artesáns dedicados ás artes do ferro (Salgado, 2018: n. 118).

Toño aprendeu o oficio no ámbito doméstico e familiar, pois xa seu pai e seu tío eran ferreiros. Isto non resulta nada estraño, pois tamén acontece noutras terras galaicas (Quintana, 2005: 89), aínda que pode ser pouco frecuente nalgúns latitudes mesetarias (Morcillo, 1982: 148). O caso de Toño é particular pois, malia terse familiarizado coa forxa familiar xa desde a súa infancia, o certo é que non se meteu a ferreiro ata despois de ter regresado do servizo militar, cando xa pasaba dos vinte anos. E desde aquela e até hoxe, tense mantido activo ao longo de catro décadas, elaborando artesanalmente fouces, podóns, fouciños... Non traballa navallas, coitelos nin machados. Pero si atende as encomendas e os arranxos dos utensilios propios de matachíns, canteiros, albaneis e pedreiros.

Mallando no ferro co martelo de man

Antonio López ten o seu particular obradoiro nunha pequena forxa a carón da morada, onde reside este veciño pedáneo da parroquia de San Cosme de Manán. Mentres a casa se amosa como unha moderna vivenda unifamiliar, a forxa consiste nunha construción tradicional de cachotaría de xisto cuberta a dúas augas, identificada exteriormente por unha táboa de madeira que reza: “AL Ferreiro”. Este rótulo condensa en tan só

dúas palabras un acrónimo e unha profesión que o singularizan, pois, en efecto, AL son as iniciais que conforman a marca que Antonio López utiliza como emblema distintivo do seu labor e das súas producións.

Para aqueles urbanoides pouco afeitos á racionalidade campesiña, a forxa de Antonio pode parecer un sitio escuro e pequeno, pero o certo é que nel o espazo está aproveitado ao máximo para acoller todos os medios de produción necesarios: o *regazal* ou *fornalla*, que garda o lume; o *ventilador* mecánico, que mantén viva a chama; o *martelo pilón* e a engra ou *xunca*, onde malla o ferro; a *pia*, onde o tempera e as *moas*, que permiten afiar os utensilios pacientemente elaborados. Entre as ferramentas que usa destacan diversos tipos de *martelos* e *tenaces*, para alén de *cortafíos*, *talladeiras*... No traballo do ferro, os diferentes matices cromáticos do metal indican ao artesán o punto exacto da temperatura acadada, nun ollo habituado a identificar o tan procurado *vermello cereixa*, que permita obter os resultados finalmente desexados. Por iso a luz é aparentemente escasa no interior do obradoiro: para poder apreciar mellor as transformacións que a masa metálica experimenta durante o forxado.

Dúas das particularidades que máis e mellor singularizan o traballo como ferreiro de Antonio López son o investir máis tempo laboral na elaboración de utensilios que no seu arranxo e o feito de aínda practicar o *calzado* do ferro co aceiro nas ferramentas de corte, reservando este último para as partes activas ou gumes, que precisan de maior dureza e resistencia. Se cadra por iso aínda recibe tantos encargos, pois o seu traballo ten boa sona e moita reputación.

Por outra banda, resulta evidente que o traballo artesanal do ferro a día de hoxe non é exactamente igual ao de hai unha ou dúas xeracións. Así, por exemplo, a varios medios de produción chegou irremisiblemente o proceso de mecanización industrial, como pode ser o caso do ventilador, actualmente eléctrico e sen o vello fol manual, ou o martelo pilón, que no caso desta forxa conta con dous exemplares tamén eléctricos, ambos

Espalmando o ferro co mazo mecánico

da fábrica barcelonesa de Oliveras, aínda que un ten unha maza de 28 kg e a do outro é de 25 kg. O mesmo acontece coas dúas moas de afiar, accionadas igualmente por corrente fotovoltaica.

Un dato importante a ter en conta é o feito de que moitas ferramentas que tradicionalmente se vendían en Ferreiravella eran elaboradas no Corgo, xa nos tempos da coñecida marca “Jota tres estrelas” (Páramo e Rodríguez, 2010: 28, nota 1). Ata certo punto e non sen certa ironía, os fouciños corgueses poderían parafrasear en relación con bastantes homólogas do Riotorto o coñecido refrán de “O río Sil pon a auga e o Miño leva a fama”.

Moldeando o enmangue ou mangueira co martelo de bola.

Toño do Carrizo sempre traballou só. Na súa forxa non hai colegas, axudantes nin aprendices, aínda que resulta frecuente atopar clientes ou curiosos que gozan coa contemplación do seu traballo. El mesmo admite e recoñece que se cadra non acabará por ser o derradeiro ferreiro lucense, pero ninguén lle saca da cabeza que é o último do

Corgo e que nas Terras de Chamoso este oficio milenario morrerá con el. E iso malia o feito de ser un traballo economicamente moi rendible, pois afirma non dar abasto cos encargos que recibe e non ter competencia que lle faga sombra.

Dándolle forma á lámina para encabar a ferramenta

5.- Os ferreiros na tradición oral local.

A figura do ferreiro tamén aparece varias veces referida na literatura popular de transmisión oral local, en contos, cantigas e refráns. Vexamos algúns exemplos.

Non faltan historias que atribúen a este artesan o feito de ter sido o primeiro creador no mundo, logo da figura de Deus, pois el é o que fai as ferramentas metálicas para que os demais oficios poidan existir: grazas a el o agricultor pode contar co arado para traballar as terras ou coa foice para segar o pan, o carpinteiro tamén pode serrar unha táboa ou martelar unhas cavillas, o mineiro pode extraer o que procura co pico...

Furando o encabado

Tamén se cuestiona a suposta pouca relixiosidade do ferreiro, por ser frecuente que non vaia á misa os domingos e que permaneza traballando na forxa, onde o estrondo que provoca ao mallar no ferro, non deixa de ser un arremedo pagán do bater das campás que chaman polos fregueses.

Repasando a mangueira co martelo

Asemade, un dos consellos que adoito dá o ferreiro a calquera que visita a forxa e pensa inocentemente en chegarlle a man a algún obxecto, é o de cuspir primeiro nel por estraño que poida parecer, non vaia ser o demo e se queime, ao se tratar dun ferro aínda quente. Os visitantes mais despistados poden pensar que se trata dun obxecto inerte ou que xa arrefeceu, cando en realidade se trata de algo en fase de elaboración.

Dándolle forma á folla

Do refraneiro local poderíamos asinalar os coñecidos ditados ou paremias: “na casa do ferreiro coitelo de pau” e o que di que “o ferreiro bon fai ao afiadador bon e o afiadador bon tamén fai ao ferreiro bon” (LADRA, 2022b: 98-99, n.º 210 e n.º 249).

Temperando

E na poesía popular o cancionero recomenda encarecidamente o seguinte ás mozas casadeiras:

“Non te cases cun ferreiro,
que te queiman as muxicas.
Cásate cun carpinteiro,
que che fai cousas bonitas”.

6.- Algunhas reflexións finais.

Afirma con razón un coñecido autor que “os ferreiros foron os máis importantes provedores de toda clase de útiles para a sociedade rural galega ata ben entrado o século vinte” (Rivas, 1995: 11). Por outra banda, convén non esquecer que, como sinala Servelio Villar (1996: 65), o de ferreiro é un dos poucos oficios tradicionais que aínda se mantén en activo, pois moitos outros documentados no Corgo xa desapareceron totalmente, malia o feito de que aínda se conserva memoria gráfica e oral deles: é o caso dos muiñeiros, dos zoqueiros, dos fragueiros, dos silleiros...

Un sinxelo dato resulta suficientemente esclarecedor para facérmolos idea do que estamos a falar: actualmente, en toda a provincia de Lugo só están rexistrados tres ferreiros en activo; dous traballan no concello de Riotorto e un no do Corgo.

No caso do ferreiro Antonio López Torre, Toño do Carrizo, é posible que dentro de vinte anos xa non se oía en Manán de San Cosme o rítmico e contundente bater do martelo na forxa, pois

conta con xubilarse cando lle toque e non coida nada doada a proxección local do seu oficio no futuro. Sobre isto nada sabemos e nada podemos anticipar, aínda que debemos ser conscientes de que, nos bos tempos, só da casa do Carrizo saían cada ano catro mil fouciños para a sega en Castela. E a día de hoxe apenas hai competencia, razón pola cal Toño afirma con contundencia que debe haber poucos oficios tan rendibles coma o del e que a un ferreiro nunca lle faltarán nin o traballo nin os cartos. Trátase, pois, dun oficio moi lucrativo, pero falto de voluntarios para coller o relevo.

Marcando a folla coas iniciais do ferreiro

Sexa como for, sempre podemos aproveitar os poucos anos que Antonio lle prognostica ao seu oficio para facerlle unha visita ao obradoiro e aprender a ollar doutro xeito a maxia da transformación dunha sinxela vara de metal en bruto nun fermoso e utilísimo fouciño: elegante, ergonómico e perfectamente afiado.

Afiando

BIBLIOGRAFÍA

-ABRAIRA, Miguel A. *Ferreiro, técnica, cultura. O traballo tradicional do ferro en Riotorto, A Pontenova e Taramundi*. Valga, Concello, 2003.

-ABRAIRA, Miguel A. "A fala do ferro: vocabulario dos ferreiros, as mulleres, afiadores e outras xentes de Riotorto (Lugo)". *Croa*, 2012, 22, 60-77.

-ARES, Nicandro. "Toponimia do Concello do Corgo". *Lvcensia*, 2007, 17, 37-62 [Reeditado no 2021: *Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 3].

-BREA, Artur. "Tierra de mazos y ferreiros". *El Progreso*, venres 16 de Setembro do 1994.

-ELIADE, Mircea. *Herreros y alquimistas*. Madrid, Alianza Editorial, CS 3008, Serie "Antropología", 2001 [1.ª Ed. francesa, París, Flammarion, 1956]

-FIDALGO SANTAMARIÑA, José Antonio. *Os saberes tradicionais dos galegos*. Vigo, Galaxia, 2001.

-FIDALGO SANTAMARIÑA, José Antonio. *Colectivos artesáns. Para unha etnografía dos portadores de saberes tradicionais*. Ourense, Deputación, 2007.

-FIDALGO SANTAMARIÑA, José Antonio e BRAÑA REY, Fátima. *Técnicas artesanais tradicionais*. Ourense, Difusora de Letras, Artes e Ideas, 2010.

-GONZÁLEZ PÉREZ, Clodio. *A produción tradicional do ferro en Galicia. As grandes ferrerías da provincia de Lugo*. Lugo, Deputación, 1994.

-LADRA, Lois. "O Proxecto CORGORAL. Unha proposta para a recolla da Literatura Popular de Tradición Oral no concello do Corgo". *Lvcensia*. 2021a, 62, 119-130 [*Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 1].

-LADRA, Lois. "Documentar o Patrimonio Cultural Inmaterial en tempos de pandemia".

Comunicación inédita no *IV Congreso Galego de Antropoloxía*. 2021b [*Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 2].

-LADRA, Lois. “A prensa escolar como fonte para a recompilación da Literatura Popular no Corgo”. *Corga*. 2021c, 8, 22-31 [*Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 4].

-LADRA, Lois. “Adiviñanceiro tradicional do Corgo”. *Lvcensia*. 2022a, 64, 9-31 [*Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 5].

-LADRA, Lois. “Achegas para un refraneiro tradicional do Corgo”. *Lvcensia*. 2022b, 65, 85-108 [*Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 6].

-LADRA, Lois. “Nomear a terra no Corgo: a toponimia local vista por un filólogo”. *Corga*. 2022c, 9, 62-67 [*Estudos e Publicacións do Proxecto CORGORAL*, 7].

-LORENZO, Xaquín. “O mazo, a trompa e a moa”. *Actas do 1.º Congreso de Etnografía e Folclore*, [Braga, 1956] vol. 2, 175-181. Lisboa, Junta da Acção Social – Biblioteca Social e Corporativa, 1963.

-LORENZO, Xaquín. “Os oficios”. Capítulo no volume II da *Historia de Galiza*. Bos Aires, Nós, 1962 [reeditado como volume monográfico titulado *Os oficios* en Vigo, Galaxia, Biblioteca Básica da Cultura Galega, 14, 1983]

-MORCILLO PARES, María de los Ángeles. *Oficios tradicionales en Madrid. La forja*. Madrid, Diputación, 1982.

-OUTEIRO, Mario. “Recollida do Patrimonio Inmaterial no Corgo: unha materia pendente”. *Corga*, 2011, 2, 82-95.

-PÁRAMO, Beatriz e RODRÍGUEZ, Roberto. “Jota tres estrellas”. *Corga*, 2010, 1, 26-35.

-PÉREZ MENCÍA, Emiliano. *Valles de Benavente. Oficios tradicionales y artesanos*. Benavente, Centro de Estudios Benaventanos, 2006.

-QUINTANA LÓPEZ, Pablo. *La labranza y transformación artesanal del hierro en Taramundi y Os Oscos. Siglos XVI-XXI. Aportación a su conocimiento*. Taramundi, Asociación Os Castros, 2005.

-RIVAS, Paco. *Oficios perdidos. Léxico dos ferreiros*. Lugo, Deputación Provincial, 1995.

-RIVAS, Elixio. *Os oficios*. Ourense, Ed. do autor, Col. “Léxico rural do noroeste hispano”, n.º 12, 2009.

-SALGADO, Fernando. *O oficio dos ferreiros*. Guitiriz, Cadernos da Asociación Cultural Xermolos, n.º 17, 1994.

-SALGADO, José M. *A idade do ferro*. A Coruña, Editorial Canela, Col. “Imaxes dun país”, 2018.

-SALGADO, José M. *Guía do ferro nas terras de Riotorto*. Riotorto, APS Ferreiros de Riotorto, 2021.

-TEMIÑO, M.ª Jesús. *Los oficios olvidados en el norte de Burgos*. Burgos, Castilla tradicional, 2012.

-TORRES, Alcídio. *Profissões tradicionais em Montijo. Da extinção à modernidade*. Montijo, Câmara Municipal, 2000.

-VÁZQUEZ PINTOR, Xosé. *A tribo sabe* [segundo volume da triloxía dedicada polo autor ao estudo dos oficios tradicionais]. Vigo, Xerais, 1999.

-VILLAR HERRERO, Sarvelio. *Oficios tradicionales*. Valladolid, Castilla Ediciones, 1996.